

Олександр Олійник,
кандидат історичних наук,
докторант кафедри державного управління
і менеджменту НАДУ

Статут Великого князівства Литовського як джерело з дослідження традицій врядування на українських теренах у ранньомодерну добу

На основі аналізу основних положень Першого Литовського Статуту (1529 р.) встановлено, що значна частина правових норм має більш раннє походження і запозичені з управлінсько-правової практики попередньої княжої доби. Збереження та застосування окремих традиційних для Русі елементів врядування на основі звичаєвого права, що базувалися на національних цінностях руського/українського населення, і підкреслено шанобливе ставлення до загальнохристиянських цінностей покликане було консолідувати різноетнічне і різноконфесійне населення країни та підняти авторитет чужої в очах цього населення влади короля і великого князя. Це значною мірою демократизувало управлінсько-правову систему Великого князівства Литовського, робило її гнучкішою та дозволяло владі проводити ефективнішу внутрішню і зовнішню політику.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Литовський Статут, традиції, звичаєве право, врядування, держава.

The analysis of the main provisions of the First Statute of Lithuania (1529) found that much of the law has an earlier origin and borrowed from the management and legal practice earlier Middle Ages. Conservation and use of the traditional elements of governance for Russia based on common law, which were based on national values Ruthenian / Ukrainian population and emphasized respect for the hole values, meant to consolidate and raznoetnichnogo rznokonfesyjne population and raise someone else's credibility in the eyes of the people and government of King Grand Duke. This greatly democratized management and legal system of the Great Duchy of Lithuania, made it more flexible and allow authorities to conduct effective internal and external policy.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, the Lithuanian Constitution, traditions, customary law, governance, state.

Постановка проблеми. Якщо до Першого Литовського Статуту 1529 р. зберігалися найсуттєвіші риси суспільного устрою Київської Русі, то з політичним піднесенням польської шляхти напередодні Люблінської унії 1569 р. розпочалося форсоване копіювання польської моделі, так званої шляхетської демократії, за якої лише шляхті гарантувалися громадянські права і свободи. Власне, саме ці зміни в соціально-правових відносинах, які ніяк не збігалися з глибоко укоріненими у свідомості руського етносу уявленнями про традиційні права та вольності, і стали причиною майбутніх заворушень, що пізніше привели до створення власної козацької держави. Тому для найповнішого розкриття означеної теми за основу взято першу редакцію Литовського Статуту 1529 р., яка ще не мала масованих впливів польського права і зберегла окремі норми та запозичення звичаєвого права. Це дає змогу простежити наявність національних традицій врядування, адже в окремих губерніях Гетьманщини він був чинним аж до 1840 р., коли тут поширилося російське законодавство [1, с. 8]. Власне і саме російське законодавство ґрунтувалося на цьому документі, оскільки Литовський Статут був одним з джерел під час укладення "Соборного Уложения" 1649 р. московського царя Олексія Михайловича [2, с. 1303]. Протягом кількох століть Литовський Статут був основним збірником права і у тій частині України, яка була приєднана до Польщі. Він був головним джерелом і кодексу "Права, по которымъ судится малороссійській народъ" (1743) [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З моменту публікації цього документа у 1855 р. у "Временнике Московского императорского общества истории и древностей российских", Перший Литовський Статут виступає як джерело з вивчення історії та права. Ґрунтовну історіографічну довідку вивченню саме питань "старини" в політиці Великого князівства Литовського дав Д.Ващук [4, с. 423-438], якому належать й інші праці з проблем "консерватизму" в проведенні внутрішньої політики князівства [5, с. 415-433], а також у визначенні ролі та місця "конституційних" прав земель анексів у правовій системі держави [6, с. 190]. Аналізу особливостей становлення інституту речових прав на українських землях за Литовськими статутами

присвячено роботу Х.Майкут [7, с. 2]. У дисертації С.Ковальнової зроблено висновок про те, що "виникнення третейських і полюбовних судів було органічним продовженням русько-українських правових традицій" [8, с. 16]. А.Павлов довів, що Литовський Статут та Магдебурзьке право глибоко вплинули на розвиток економіки українських земель і сприяли поширенню зовнішньоекономічних зв'язків [9, с. 11]. Звісно, не обійшли його увагою і дослідники процесів державотворення [10, с. 51-60].

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Безсумнівні успіхи істориків та правників у вивченні законодавчої бази Великого князівства Литовського диктують необхідність поглянути на окремі його документи з точки зору наявності в них елементів врядування, їх значення та вплив на формування державотворчих прагнень українського народу.

Мета статті. Варто проаналізувати Литовський Статут на предмет відображення в ньому національних традицій врядування, які через процедуру застосування звичаєвого права, до певної міри, слугували базою для його створення.

Вклад основного матеріалу. Статут Великого князівства Литовського починається загальною декларацією великого князя литовського і короля польського Сигізмунда-I (1506-1548) про бажання обдарувати християнськими законами усіх своїх підданих, незважаючи на їх стан, походження чи віросповідання, зберігши усі їхні права і привілеї церковні та світські, що були ними отримані від попередніх правителів Казимира (1427-1492) і Олександра (1461-1506), на будь-які володіння і вольності, незалежно від часу їх надання. Зроблений тут акцент на нівелюванні часу отримання був покликаний підтвердити спадковість права володіння від княжих до литовсько-польських часів і в такий спосіб легітимізувати свою владу в очах руської частини населення країни. Далі великий князь особистою присягою на святому Євангелії зобов'язувався дотримуватися, берегти і закріпити ці права та привілеї, наказуючи при цьому вважати їх такими, що мають силу на всі часи. Наголос на збереженні світських прав і привілеїв православних підданих покликаний був зняти певні перестороги та соціальну напруженість, що виникла в результаті впливів процесів

Реформації на населення Великого князівства Литовського і посилення протистояння між християнськими конфесіями.

Певна демократичність цього законодавчого акта визначається вже першим артикулом, де декларується презумпція невинності, а 9-й артикул проголошує, що всіх одним правом судити мають. Це пояснюється тим, що частина положень цього документа мають більш раннє походження і потрапили сюди у майже незмінній формі із законодавчих актів попередньої княжої доби. Існує думка, що в основу литовських законів лягла "Руська Правда" Ярослава Мудрого [10, с. 52].

Окремі розділи Литовського Статуту містять в собі ряд положень, що спираються на національну традицію. Сам текст доволі часто апелює до старовини. Згідно з відомою литовською формулою управління: "Ми старовини не зачіпаємо і новини не вводимо," низка положень наголошують на пріоритетності старовинних звичаїв і порядків, як, наприклад, перевага права займанщини ще з часів князя Вітовта (1392-1430) [11, с. 214]. Так, головним аргументом ліквідації "нових податків від підвод" виступають звичаї, що "встановилися здавна", як і у разі збереження "звичаю стацій для станів, що здавна встановлені" [11, с. 215].

Розділ третій містить цікавий артикул під назвою "Старі посади мають бути збережені", де зазначено: "...не дивлячись на те, що ми дали писане право землям Великого князівства Литовського, однак нічим не зменшуємо старих посад інших, воевод і каштелянів, і канцлерства, і маршалства земського і маршалства дворного, старост і врядників наших; кожен із них у своєму повіті повинен виконувати свої обов'язки: судити, управляти, посилати своїх децьких і посади свої виконувати відповідно до давнього звичаю; тільки судити повинні за цими писаними правами". У даному випадку йдеться не тільки про підтвердження легітимності старих територіальних та місцевих органів влади, а й про збереження традиційної парадигми врядування - "посади свої виконувати відповідно до давнього звичаю", а от судити вже тільки "за цими писаними правами" [11, с. 223]. Посадовці нижчої місцевої і центральної ланки влади навіть зберегли традиційні назви своїх посад децькі, вижі, тіуни,

пристави, ключники і т. ін. Цих державців дворів і тіунів за заочним обвинуваченням не можна було позбавляти своїх посад, а за насильство над ними встановлювався спеціальний штраф "головщина" [11, с. 281].

Для зміцнення власного авторитету і залучення на свою сторону місцевої еліти великий князь зобов'язувався "...зберігати усі колишні постанови, а нові ухвалювати з панами радними", тобто він зобов'язувався врядувати, а не правити: "Також усе, що стосується збереження земських привілеїв і звичаїв, які в тих привілеях описано, підтверджено і ухвалено... будемо вирішувати і виконувати тільки за давніми звичаями, а також із відома і за згодою рад наших...". Існування інституту Панів-Радних та підкреслення ролі Рад слід розцінювати як данину авторитету традиційної для русичів/українців системи врядування, у якій колегіальність прийняття управлінських рішень відігравала провідну роль. Цікаво, що до згаданих Панів-Радних, що входили до Рад, включалися не тільки люди шляхетного походження, а і міщани. Король зобов'язувався зберігати за всією шляхтою, княжатами, панами хоруговними і всіма боярами, міщанами і їхніми людьми свободи і вольності, набуті раніше. Теза про наміри ширшого запровадження елементів врядування, а не одноосібного правління короля, простежується в його намірі нові земельні пожалування надавати не одноосібною своєю волею, а тільки через певну процедуру обговорення і погодження з Панами-Радними та затвердження законодавчим органом - Вальним сеймом. При цьому підкреслювалося, що старі привілеї і пожалування залишалися чинними і не потребували ніяких підтверджень з боку влади, аби тільки сам власник вчасно задекларував свої права про свою частку від маєтку або від землі [11, с. 216].

Правам і привілеям місцевої шляхти в Статуті приділено чимало уваги, оскільки на неї покладалися всі управлінські функції та її авторитет слід було всіляко підтримувати, а усіх, хто на нього зазіхав, нещадно карати смертю. Навіть зневажливе ставлення до офіційних документів органів центральної і місцевої влади передбачало покарання сплатою штрафу у дванадцять рублів, а ображеному слугі відшкодування згідно з

судовим рішенням. Для винесення судових рішень установлювався річний термін, протягом якого "остаточне рішення без затримки з радами нашими винесемо" [11, с. 214]. За недотримання термінів винесення судових рішень "...вся провина і обов'язок платити покладається на міських суддів" [11, с. 248].

Литовський Статут наслідував і давню традицію захисту прав жінок, де чітко регламентувався правовий та майновий стан жіноцтва, надійно захищаючи їх від різноманітних тогочасних ризиків і загроз. Практично в кожному з цих артикулів зазначено рівні права з чоловіками, а артикул 15 зазначає, що "за княгинями, пані вдовами, князівнами, панянками і дівицями збережемо їхні вольності і силою без їхньої згоди ні за кого їх не повинні видавати; але кожна з них за порадою своїх друзів має вільно вийти за того, за кого схоче" [11, с. 232].

Відомий дослідник цього документа зазначає, що в цих законах проявляється турбота про "інтереси суспільностей, то уважливість на її бажання й нарікання, що взагалі характеризує Мономаха в його поглядах на адміністрацію, як він їх подав у своїй науці дітям: не дозволяйте "сильним" нищити людей, самі розсудіть справу вдовиці; своєю заслугою він уважає тим, що "не дозволив сильним скривдити ані худого смерда, ані вбогої вдовиці". "Переїздячи по своїх землях", Володимир Мономах вимагав від своїх отроків (служачих, державців, урядників - авт.) - "...не дозволяйте своїм кривдити ні своїх, ні чужих, ні в селах, ані на полях, аби вас не кляли" [12, с. 116].

Погляд на адміністрування як на агента суспільства у владних інститутах брав свій початок зі звичаєвого права, що спирається на народні традиції. Такий погляд був характерним для політики врядування, побудованій на колегіальності прийняття рішень, і явно дисонував з одноосібною практикою управління. Але найцікавішим у плані збереження і трансформації елементів традиційного звичаєвого права в цьому документі є шостий розділ "Про суддів" з підзаголовком у вигляді декларативної вимоги: "Аби судили правом писаним; а якби суддя судив інакше, має бути покараний". Суть цього розділу зводиться до вимоги щодо місцевих представників влади -

воевод, старост, маршалків земських і дворних "виконувати свої обов'язки і судити наших підданих тільки за тими писаними правами, які усім підданим нашого Великого князівства дали". Скривдженням та неправомірно засудженням надавалося право апеляції у вищій законодавчій інстанції - на найближчому сеймі під головуванням самого короля в присутності Панів-Радних, які разом з королем за допомогою "книг права писаного" мали підтвердити правильність вироку згідно писаних законів. Якщо ж було б встановлено, що суддя виніс вирок не за правами писаними, то вирок того суду анулюється, а державець, що виніс рішення не за писаним правом, мав дати пояснення з приводу свого рішення воеводі свого повіту. А якщо суддя судив правильно і присудив у відповідності до цих прав писаних, а той, хто програв справу, зганьбив його, то той мав заплатити судді за ту образу штраф у дванадцять рублів [11, с. 241].

Укладачі цих писаних законів розуміли, що практика звичаєвого права була багатшою, а тому в окремих випадках дозволялося судити відповідно до старих звичаїв, а потім на вальному сеймі має бути вписаний цей випадок у відповідну статтю: "Тому якби суддям прийшлося розглядати те, що в цих правах не було записане, то вони мусять винести вирок у відповідності до здавна встановленого звичаю, а на найближчому ж сеймі ці випадки мають бути затверджені і вписані до цих прав" [11, с. 249].

Таким чином, маємо фіксацію своєрідного перехідного періоду, започаткованого Судебником Казимира 1468 р., коли нестандартні випадки могли судити за звичаєвим правом [13, с. 62-63]. Для більшої легітимності судової влади вимагалось, щоб "...кожен воевода, старости і державці наші у своєму повіті мають вибрати і привести до присяги двох землян, які мають судити разом із їхніми урядниками... А без цих присяжних панів землян намісники і маршалки не повинні судити...". Ці обрані і приведені до присяги земляни з місцевої шляхти представляли громаду і являли собою щось на кшталт суду присяжних. Вони відігравали роль своєрідного містка між владою і громадою, між офіційним писаним і звичаєвим правом. Відбувалося певне запозичення традицій звичаєвого права і прямо вказувалося, що

"якщо прийшлося би судити такі справи, які не були б передбачені цими правами, то наші пани радні мають судити такі справи за старим звичаєм до тих пір, доки ми, господарь, не обговоримо такі випадки з панами радними і не накажемо вписати відповідних постанов до прав" [11, с. 250].

Під час розгляду побутових справ між простолюдом перевага надавалася рішенням, що ґрунтувалися на традиційному звичаєвому праві, які поступово перетікали і оформлювалися в писані норми Литовського Статуту [11, с. 251]. Проблеми територіальні й земельні також розв'язувалися з урахуванням давності володіння: "Той, хто володіє за земською давністю, першим доводить своє право на володіння" [11, с. 262]. Причому свідчити в земельних питаннях могли тільки ревні християни римського чи грецького віросповідання, які мають добру славу у своїй окрузі. При доведенні свого права на землю закон прямо зобов'язував "згідно зі звичаєвим правом, надати відповідну кількість свідків і кращі докази чи свідчення" [11, с. 269]. За висновками одеської дослідниці С.Ковальової, "судова система Великого князівства Литовського в основі своїй мала давньоруське походження. Проголошений владою принцип збереження старовини сприяв збереженню національного характеру судової системи, однак водночас зумовлював її певну архаїчність" [8, с. 20]. Можливо, з юридичної точки зору судова система Великого князівства Литовського і була дещо архаїчною, але з точки зору державотворення для тогочасного суспільства основним критерієм була її ефективність.

Висновки. В історії української політичної думки Литовський Статут відіграв дуже важливу роль у становленні та розвитку соціально-правових засад регулювання суспільних відносин. Його цінність полягає в тому, що в трьох відомих редакціях і окремих списках простежується не тільки еволюція суспільно-правових відносин з часів "Руської Правди", а й вплив традиційних для руського населення норм звичаєвого права. Це дає можливість говорити про тяглість національної традиції врядування і збереження окремих елементів державотворчого характеру.

Введення інституту Панів-Радних, серед яких були і представники міщанства, що користувалося переважно магдебурзьким правом, підсилення ролі рад різних рівнів як колегіальних органів прийняття рішень, започаткування в судовій практиці інституту присяжних з числа землян - представників місцевих громад свідчить про наміри очільника держави зберегти традиційні підвалини управлінсько-правової системи Великого князівства Литовського за рахунок застосування окремих елементів традиційного для Русі звичаєвого права. Прагнення короля і Великого князя спиратися на зазначені інституції, що базувалися на традиційних цінностях руського/ українського населення, і шанобливе ставлення до загальнохристиянських цінностей покликане було консолідувати різноетнічне і різноконфесійне населення країни та підняти авторитет влади короля і великого князя, незважаючи на його іншоетнічне та іншokonфесійне походження. Це значною мірою зміцнювало державу та дозволяло владі проводити ефективнішу внутрішню і зовнішню політику.

Перспективні напрями подальшого дослідження. Для з'ясування місця та ролі національно-демократичних традицій врядування в державотворчих процесах, що протікали на українських теренах, слід продовжити вивчення та аналіз інших історичних документів різноманітного походження.

Список використаних джерел

1. *Майкут Х. В.* Литовські статuti та їх застосування в Україні / Х. В. Майкут ; Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. 2008. - № 2. - С. 1-9.

2. *Цицюра Б.* Литовський Статут / Б. Цицюра // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 4 / Наук. т-во ім. Шевченка ; голов. ред. В. К. Кубійович. - Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1962. - С. 1303.

3. *Яковлів А.* Український Кодекс 1743 року. "Права, по котoryмь судится малоросійській народь". Його історія, джерела та систематичний виклад змісту / А. Яковлів // Записки наукового товариства імені Шевченка. - Б. м. : Кооперативне вид-во "Заграва", 1949. - Т. CLIX. - 210 с.

4. *Ващук Д.* Непорушність "Старини": державна політика Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX - першої третини XX століття / Д. Ващук // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). К. : НАНУ, 2006. - Вип. 6. - С. 423-438.

5. *Ващук Д.* "Старина" як інститут регулювання економічних відносин у Великому князівстві Литовському (кінець XV - перша третина XVI ст.) / Д. Ващук // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. - К. : Ін-т історії України НАНУ, 2007. - С. 415-433.

6. *Ващук Д.* Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту / Д. Ващук // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). К., 2004. - Вип. 4. - С. 177-194.

7. *Майкут Х. В.* Розвиток інституту речових прав на українських землях за Литовськими Статутами / Х. В. Майкут // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. - 2009. - № 1. - С. 1-12.

8. *Ковальова С. Г.* Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ковальова С. Г. - Одеса, 2004. - 22 с.

9. *Павлов А.* Литовський статут та Магдебурзьке право: їх роль у розвитку торгівлі і митної справи на Київщині (XV-XVII ст.) / А. Павлов // Право України. - 2003. - № 10. - С. 12-22.

10. *Киричук В.* Історія державного управління в Україні / В. Киричук, В. Тимцуник. - К., 2001. - 241 с.

11. Статут Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. - Одеса : Юрид. л-ра, 2002. - Т. 1. - 297 с.

12. *Білецький Л.* Руська Правда й історія її тексту / Л. Білецький ; за ред. Ю. Книша. - Вінніпег : Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1993. - 148 с.

13. *Сеньків Ю.* Судебник 1468 року, його структура, зміст та значення / Ю. Сеньків // Вісн. Львів. ун-ту. - 2008. - Вип. 46. С. 59-64.